

EWELINA WIDELSKA, MAŁGORZATA MILECKA*

TRANSFORMATION OF FRANCISCANS MONASTIC GARDENS IN KAZIMIERZ DOLNY

PRZEKSZTAŁCENIA OGRODÓW KLASZTORNICH FRANCISZKANÓW Z KAZIMIERZA DOLNEGO

Abstract

1628 saw the arrival of Franciscans who built a monastery, and created gardens on the remaining part of the land which was given to them. The once historical garden layout underwent strong changes, both on the functional and compositional level. It was mainly the result of the January Uprising which brought about the dissolution of the monastery and changes in the function of the whole complex. In 1928 Franciscans came back to Kazimierz, however, they did not reconstruct the gardens. The reason for this decision might be seen in the shift in the monastery activities, which now had to adapt to the needs of the new society. 20th-century Franciscans started to add new functions to the existing space, according to the current needs. In consequence, there are now only fragments left of the garden composition which still existed in the 19th century.

Keywords: garden, monastery, Kazimierz Dolny

Streszczenie

W 1628 r. sprowadzono do Kazimierza franciszkanów, którzy wzniesli klasztor, a resztę ofiarowanego im terenu zagospodarowali ogrodami. Współcześnie historyczny układ klasztornych ogrodów uległ znacznym przekształceniom, zarówno pod względem sposobu użytkowania, jak i kompozycji. Stało się to w dużej mierze w wyniku kasaty klasztoru po powstaniu styczniowym oraz w konsekwencji tego zmian przeznaczenia zespołu. Franciszkanie w 1928 r. powrócili do Kazimierza, nie odtworzyli jednak ogrodów w dawnej formie. Powodów tego można upatrywać w zmianie działalności zakonu, wynikającej z konieczności dostosowania się do potrzeb współczesnego społeczeństwa. XX-wieczni kazimierscy franciszkanie zaczęli lokować w dostępnej im przestrzeni nowe funkcje, zgodnie z aktualnymi potrzebami. W konsekwencji tego z istniejącej jeszcze w XIX w. kompozycji ogrodowej zachowały się do dziś jedynie jej fragmenty.

Słowa kluczowe: ogród, klasztor, Kazimierz Dolny

* MSc Eng. Ewelina Widelska, PhD. DSc. Małgorzata Milecka, Department of Landscape Design and Conservation, Faculty of Horticulture and Landscape Architecture, University of Life Sciences in Lublin.

1. Introduction

Religious beliefs have always had a considerable influence on the development of culture and art, including garden art. In Christian tradition, one of such factors is the longing for the lost paradise – a garden known by the name of Eden. For centuries this longing has been to some extent fulfilled by creating ‘substitutes’ of paradise, where the beauty of nature together with man-made decorative elements symbolised the promise of a return to the lost land of happiness and plenty. The idea was reflected in the gardens founded by Christian orders, rapidly expanding since the early Middle Ages. Despite the fact that the gardens were organized according to the monastic Rule and customs, their composition and layout were not uniform. They were conditioned by the seasons and the climate characteristic for a given geographic location, as well as the abbot’s interests, friar-gardener’s skill and the canon of beauty imposed by a given epoch¹.

The tradition of a monastic garden accompanied also the mendicant orders foundations. The Franciscans, whose defining characteristic was to live off people’s contributions, founded their monasteries mainly within town walls or close to them, thereby becoming an integral part of the town’s cultural landscape. This practice can also be observed in Kazimierz Dolny on the Vistula River, where the Reformati monastery became a significant landmark of the townscape, closing the compositional axis running along the market square up to the castle hill.

2. Town’s history

The exact origins of Kazimierz Dolny are not known or dated. It is Jan Długosz who describes this little town as belonging to the Benedictines from Łysa Góra. In the 12th century the lands belonged to a Premontre Order from Zwierzyniec near Kraków, with the town of Skowieszyn as the centre of the monastic estate² which included also Wietrzna Góra, Karczmyska, Rzeczyca and Jaworzec. At that time Skowieszyn got a little church and a cell for the nuns sent there from the Zwierzyniec convent³. So far it has been believed that Skowieszyn was located a few kilometres from Kazimierz. However, during the latest research, the more logical assumption prevailed, mainly that the centre of a monastic complex should be situated in a topographically attractive, important place, in this case on the trade route towards the Vistula crossing⁴. The intensity of settlement in the 13th century was associated with the land being passed over from the king to the monastery and the other way round. The early Middle Ages settlement was a result of the existing trade route and river crossing, which explains the keen interest of the Crown and the Church in the lands⁵.

At the beginning of the 14th century a fortified tower was erected on a plateau above the Vistula. Underneath, close to the road leading to the crossing, a settlement started to grow.

¹ S. Kobielius, *Człowiek i ogród rajski w kulturze religijnej średniowiecza*, Warszawa 1997, pp. 139-145.

² M. Makarski, *Przeszłość Kazimierza Dolnego w badaniach urbanistyczno-architektonicznych*, „Prace Instytutu Inżynierii Budowlanej i Sanitarnej”, Seria A, nr 9, Lublin 1983, p. 19.

³ Ks. L. Łomiński, *Kazimierz nad Wisłą i jego zabytki*, Lublin 1926, pp. 12-13.

⁴ *Ibidem*, s. 19.

⁵ *Ibidem*, s. 21-23.

Archaeological study shows that a parish church and a market square existed on one of the plateau slopes. The buildings were wooden, the market much smaller than the one we can see today, but two elements characteristic for Kazimierz Dolny were already present at that time. The first one is the fortified tower which, together with the future stone castle founded by Kazimierz the Great, constitutes the dominant feature in the town's landscape. The second element is the spatial layout of the settlement determined to a great extent by the terrain⁶.

3. History of the Reformati monastery in Kazimierz Dolny

A church dedicated to the Virgin Mary, founded by the Przybyła family and built between 1589 and 1591 on top of so called Góra Plebańska, was a small stone building with a square-shaped ground plan. In front of the entrance to the church, to the north-west, there stood a tall tower which with all likelihood had been built earlier and had served as the town's watchtower. From the moment the church was built it gained its new function – a bell tower. In 1599 a chapel was added to the church⁷. Besides the wooden church on Wietrzna Góra (Góra Plebańska) there was also a presbytery with farm buildings, a watchtower with bells and in the more elevated part – a large number of private houses, farm land and gardens⁸.

It can be concluded from the church's founding book that for the townsmen of Kazimierz the worship of the Mother of God was incredibly important. The parishioners used to pray on this site, and that is why they gladly supported the erection of the new church and endowed it with donations in kind and in the form of notarial deeds. These were pecuniary offerings as well as land and buildings devised for the future prebend. Judging by the speed at which the sanctuary on Wietrzna Góra was built and endowed, it must have been very close to the hearts of the people of Kazimierz⁹.

In 1627 Henryk Firlej, Abbot of Tyniec and referendarius Regni, brought the Reformati to Kazimierz and gave them the small church dedicated to the B.V.M. The Franciscans moved into a small building (prebend clergy house) surrounded, almost encircled by other houses, which carried a significant fire risk. They had to suffer a lot of inconvenience since their neighbours were simple craftsmen making beer in a brewery, making hats, barrels etc. The ordinary noise and bustle of a busy day, and the loud music from the nearby inn disrupted monastic peace and quiet. The Reformati, who went to sleep early in order to celebrate Lauds, were frequently woken up by noisy neighbours. What is more, their land was too small for the monastery to expand. They dreamt of even a tiny garden that would offer some rest in their hermitage style of life. That is why they constantly appealed to the parish priest and founder asking for the possibility to expand their lot of land¹⁰. Since the area belonging to the

⁶ B. Szmygin, *Współczesne problemy ochrony miasta historycznego*, „Ochrona Zabytków”, nr 3/4, Lublin 2004, pp. 9-10.

⁷ H. Rutkowski, *Kazimierz nad Wisłą. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Cz. 1: *Rozwój historyczny i przestrzenny*, Warszawa 1956, p. 22.

⁸ O. A. Sroka, *Sanktuarium Maryjne Franciszkanów Reformatów w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą*, Kazimierz 1999, p. 22.

⁹ *Ibidem*, s. 26-28.

¹⁰ *Ibidem*, s. 44-46.

church was small, Firlej decided to buy the surrounding land thus expanding the estate to the size we can see today¹¹.

In the 1630s the erratic wooden buildings were ‘cleared away’ from the slopes of Wietrzna Góra (Plebańska Góra) and replaced by defensive retaining walls surrounding the Reformati garden complex and buildings¹². Given that the Church of the Annunciation to the Blessed Virgin Mary was not originally meant to be a monastery, the Reformati had to rebuild it over and over again, to make it meet their needs. Foundations for the first part of the monastery were laid in the 1639 and the construction was finished in 1645. It was only after 40 years of living in the old clergy house that the friars were finally able to move into the first part of the new monastery. Its second part was erected between 1664 and 1668, also thanks to the donations from the faithful and with the substantial financial help from the Jerzy Dominik Lubomirski – the monastery secular administrator, and the Polakowski family: Jan, Aleksander and Michał.

While the monastery was being built, the church underwent some changes as well. The Reformati adhered to the rules of the Order which precisely outlined the shape a church should have. The first chapel did not meet those requirements – it was too small and makeshift. And so, in 1658 a choir for the friars and a chancel were added from the southern side, and the former sacristy was transformed into St. Roch and St. Sebastian Chapel¹³.

At the general chapter held in Kraków in 1680, Fr Kazimierz Ujejski – the Guardian of the Kazimierz monastery – was told to bring his church to the condition that the Reformati churches used to have at that time. Acting on this bidding, Fr Ujejski had the unused town tower taken apart and its foundations reused in the church reconstruction, thus extending it by 13 ells¹⁴. Any material left from the old tower was used in the construction of the northern part of the church (music choir), a freestanding bell tower, extension of the choir for the friars and a new wall around the graveyard. The roof got a little tower (fleche) and copper plate cover, and the façade was decorated with a wall painting. It was also at that time that the main altar was rebuilt and two side altars added, dedicated to St. Joseph and St. Peter of Alcantara¹⁵.

Because the renovation changed the church significantly, Fr Guardian Dyonizy Ziemia managed to get the church and the altars consecrated anew, which took place on the 10th October 1690 and was celebrated by Stanisław in Słupów Szembek. The title of the church was also changed (formerly it had been known as the Church of the Annunciation to the Blessed Virgin Mary). After this renovation no other works commenced for a long period of time. However, in 1762, by the order of the Provincial Superior Fr Romuald Pluciński, a final and thorough restoration began which was to last for the next 4 years¹⁶. After that final restoration nothing has been changed in both the interior and the exterior of the church. Only the fleche, destroyed in the fire on the 29th June 1827, was altered a few times and got its final look in 1845¹⁷.

¹¹ H. Rutkowski, *op. cit.*, s. 22.

¹² J. Teodorowicz-Czerepińska, *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*, Kazimierz 1981, p. 41.

¹³ O. A. Sroka, *op. cit.*, pp. 44-46.

¹⁴ Ks. L. Łomiński, *op. cit.*, pp. 37-38.

¹⁵ O. A. Sroka, *op. cit.*, pp. 46-47.

¹⁶ Ks. L. Łomiński, *op. cit.*, pp. 37-38.

¹⁷ *Ibidem*, s. 39.

After the fall of the January Uprising Kazimierz lost its town privileges. The monastery did not escape punishment either. As a result of numerous repressions and the dissolution of the monastery, the friars left the town on the 18th June 1866 and moved to Pińczów. For some time the cells of the unused monastery functioned as a boarding house for the Arts and Crafts School established in 1918. Fr Szepietowski, the caretaker of the church stayed in Kazimierz until 1928 when the Reformati came back to their monastery.

The World War II is another dramatic period in the history of the town and the monastery. In 1942 the Reformati had to leave the monastery, which was transformed by the Nazi into a torture house. Only the church preserved its pre-war function. The situation changed in 1944 when, for a short period of time, the friars returned to Kazimierz. However, when the front stopped at the Vistula River before the January 1945 offensive, the whole town was displaced. The walls of the monastery bear witness to the town's dramatic history¹⁸.

4. Spatial and landscape analysis of the monastery complex

4.1. Gardens of the Reformati monastery

Because the Rule of mendicant orders stated that they should operate not on the income from permanent financial endowment but on people's donations exclusively, such orders were primarily present in bigger towns and cities and that is where their monasteries were built. It was reflected in some characteristic differences in spatial arrangements of various monasteries¹⁹.

The 17th and 18th centuries witnessed the fastest development of mendicant orders in Poland. At that time a typical garden plan was dominated by such distinctive elements as a garth surrounded by cloisters and a small garden serving both aesthetic and functional purposes. Mendicant orders had a slightly different approach towards land cultivation – agricultural traditions were unknown to them. However, the symbolic idea of an earthly paradise where flowers, herbs and trees conveyed various allegorical meanings was not uncommon to them. According to Franciscan friars the land around the monastery should have been a garden, and its size dependant on the available free space²⁰. In the 17th and 18th centuries, with baroque style at its peak, monastic gardens were composed as an integral part of their surroundings. Characteristic elements of this period were axial, symmetrical compositions grading spatial effects, decorative conventual gardens with parterres next to the monastery, subordination of farm-gardens to the main buildings and the introduction of new decorative elements into traditional planting beds and garth compositions²¹.

Yet, what truly made a monastic garden unique was its religious and spiritual dimension. Plants cultivated in garths and other parts of monastic gardens (orchards, herbal gardens) reflected in their form the heavenly vegetation. That is why they sent a strong symbolical message and, in the eyes of contemporary people, possessed miraculous healing powers which

¹⁸ Within the walls of the monastery there are numerous boards dedicated to the founders of the monastery, the people deserving for the city, the heroes and victims of happy and tragic periods of history.

¹⁹ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, T. I, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, pp. 78-79.

²⁰ M. Krenz, *Średniowieczna symbolika wirydarzy klasztornych*, Kraków 2005, p. 98.

²¹ L. Majdecki, *op. cit.*, pp. 451-456.

gave new hope for the future restoration of a perfect reality²². Closed gardens constituted religious centres tantamount to churches, equally rich with symbolism and lying on the border between two worlds – human and divine²³.

4.1.1. Cloister garth

A part of medieval garden art canon were not only secular gardens but, first and foremost, cloister garths, created according to a number of specific rules²⁴. This tradition was also continued in newly built monasteries. Consequently, the garth became the most compositionally developed construct, with the garden area strictly bound to the surrounding architecture²⁵. A decorative garden in the middle was a place for walks, rest and contemplation, and the carefully selected plants and their thoughtful arrangement conveyed deep symbolic meaning. Sited in the centre of a monastery, on the way from the church to the chapter house, the garth was at the heart of friars' life. They prayed there, meditated and led processions on the most important holidays²⁶. Both the shape and the size of the garth were governed by the Rule. Other its features were often a result of the geographical location of a monastery and this can be seen also in the case of the Reformati monastery in Kazimierz. There is no trace of its original spatial composition in the monastery's archives and chronicles. We only know that it was a part of the monastery from the very beginning of its existence. An important element of the garth, symbolic for this type of garden, is a wooden well from the 1st half of the 17th century (1629, to be precise) located on the east side of the garden. The stone floor surrounding the well on all sides was made of a common local material. Extending towards the cloisters it forms a kind of a square around the well.

The planting bed layout, if existed, was not preserved. It is also hard to notice any relics of the cross-plan paths. There are colourful plants near the statue of the Blessed Mary which was introduced to this garden space much later, but only few of them bear any Christian significance. It is a quite free contemporary composition which appeared in this place most likely for purely aesthetic reasons, as a result of the garden's new, tourist function. What should attract our attention in the cloister garth of the Reformati monastery is the well. Water, a source of ritual cleansing and life, played an important role in monastic gardens. It should also be noted that it was nearly always situated in the cloister garth of Franciscan communities. Such wells can be still seen in Franciscan monasteries in Gdańsk, Wrocław and Kraków. Hence, it is a distinctive feature for the gardens of this particular group of mendicant orders.

²² M. Krenz, *op. cit.*, p. 11.

²³ *Ibidem*, p. 13.

²⁴ Ł. Przybylak, *Historia genius loci jako element historii ogrodów i ludzkości*, „Czasopismo Techniczne”, z. 5-A/2010, Kraków 2010, pp. 339-340.

²⁵ L. Majdecki, *op. cit.*, p. 64.

²⁶ Z. Włodarczyk, A. Wajda, *Od klasztornej wirydarza do dydaktycznej kolekcji roślin biblijnych – czyli o judeochrześcijańskiej wizji rajskiego ogrodu*, „Czasopismo Techniczne”, z. 5-A/2007, Kraków 2007, p. 253.

4.1.2. Calvary

A new type of garden composition element characteristic mainly for Franciscan monasteries was calvaries²⁷, devoted to the Passion of Christ. They were arranged in two different spatial types: scattered and compact (the latter characteristic for the later period)²⁸. Calvaries, placed inside or outside the monastery, became quite common in the 18th century especially in the Reformati and the Bernardines monasteries²⁹ – “(...) contemplation model based on the walks of the faithful around city buildings in Assisi and the open landscape of Umbria, created by Saint Francis of Assisi, became a basis for the calvarian pilgrimage (...)”³⁰.

As it has been mentioned earlier, after the tower standing next to the church was pulled down, a space was cleared for the new part of the church with a choir and a little graveyard where processions were held. After 1732 the Way of the Cross was arranged there – 14 stations were placed in the niches of the surrounding wall. The latest research was not able to determine the fate of the original paintings of the Way³¹. However, a description from the 1865 inventory mentions “fenced stations on an underpinning”. The 1889 inventory describes the stations as “painted on canvas, now completely destroyed”. It is not clear when the paintings were entirely removed from the stations and the new stations painted directly on the wall in the empty niches. The new stations are said to have survived until the 1940s when they were finally whitewashed due to their poor condition. Except for the empty niches, for a long time nothing remained from the Way of the Cross. Nowadays, in the niches the stations are once again painted on the wall.

In the middle of the graveyard there was also a wooden carved cross with the date 11 VI 1883 and the words: “Boże w dobroci nigdy nie przebrany” [Oh Lord, forever abundant in goodness]. The cross was destroyed and never reconstructed. On the left side, next to the church wall, there was a Łabęcki family epitaph (tombstone) which used to be surrounded by a balustrade. In the 18th and 19th centuries the graveyard was quite small and occupied the area only in front of the church porch. The rest of the churchyard next to St. Roch Chapel was walled off as part of the monastery garden. The wall dividing the graveyard was disassembled shortly after 1928, increasing the calvary area, and the newly added part got a folk art statue of St. Mary Immaculate made of sandstone and designed by Jerzy Łopuszański. In this state we can see the graveyard today³².

The calvary is yet another element of the monastery complex characteristic for a Franciscan-Reformati garden compositional structure. It can be seen as a separate space, analogous to the ones in other Franciscan foundations, e.g. in Kraków.

²⁷ The broadest of Calvaries in the landscape of Polish writing: A. Mitkowska, *Polskie kalwarie*, Wrocław 2003.

²⁸ L. Majdecki, *op. cit.*, pp. 451-456.

²⁹ In 1741. Pope Benedict XIV gave Bernardine privilege of canonical erection of the Stations of the Cross in parish churches in the accident, when in these places there is no Bernardine church or the reformers of the Way of the Cross. In 1871. Pope Pius IX extended this privilege to all the churches. According to the Code of Canon Law of 1917. Way of the Cross could erect cardinals and bishops. It was created so characteristic of spatial composition and reformed Bernardine monasteries.

³⁰ A. Mitkowska, *op. cit.*, p. 23.

³¹ O. A. Sroka, *op. cit.*, p. 52.

³² *Ibidem*, pp. 52-54.

4.1.3. Farm-gardens

Besides the cloister garth, the monastery program included a variety of farm-gardens. First and foremost, they supplied fruit and vegetables to the monastery but were also made available for walks and rest, especially to sick friars. This additional function was mainly performed by orchards and vineyards. Farm-gardens were usually located in the direct vicinity of the monastery building and surrounded by the common wall. They consisted of square or rectangular planting beds separated by paths. Friars planted fruit trees, vegetables, herbs and flowers. This versatility in gardening and farming was a result of monastery's self-sufficiency. Any surplus in garden produce could generate a modest income. At the beginning, the monastery's finances and the conditions the Kazimierz friars had to live in were very difficult and there was no proper place for them to live, pray and work. Even after the monastery was financed by the townsmen, the fact that it was located on a hill, surrounded on both sides by ravines, could prove quite troublesome. Finding suitable farming land required most probably a lot of skill and work. What is more, one of the most crucial features of the spatial composition of monastic complexes was adapting it to terrain and exploitation requirements, and locating gardens next to the buildings guaranteed their functionality³³.

The Reformati farm-gardens were situated within the monastery walls and covered the area of one morgen and 50 rods. It was planted with vegetables and flowers. Due to the deteriorating financial condition the monastery had no other choice but to set up even a small farm. The person who came to the friars help was the monastery secular administrator, Karol Łabęcki from Polanówka, who gave the monastery a vegetable garden near the Vistula at Krakowska Road 174, "with the right of perpetual usufruct". The road divided the garden into two parts. Thanks to this new land the friars were able to grow grain, plant an orchard and even graze sheep on a hill covered with forest³⁴.

In 1802 a second well was built on the farmyard, to supply water to the brewery and the farm. In the farmyard there were both wooden and stone buildings, which the friars utilized from the middle of the 19th century due to the fact that they started to rear two oxen and poultry, and later even horses, sheep and pigs. The 1865 inventory mentions a stable, a shed and a pigsty. In the vicinity of the farm buildings, next to the garden, there was also a greenhouse³⁵.

In 1737, with the support of Starost Antoni Lubomirski, the Reformati received from the town council a pond on the Grodarz River, near to where Szkolna Street is situated today. Owning a pond had an immense significance for the friars, especially that the Reformati fasted on Mondays, Wednesdays, Fridays and Saturdays until the end of the 19th century. A source of their own fish proved an indescribable blessing. Unfortunately, the pond was used only until the 1850s because the financial condition of the monastery considerably deteriorated. Russian authorities forbade to beg for alms, there was not enough fish to continue farming and the pond was not properly maintained. Consequently, the reservoir dried out³⁶.

4.2. Historical layout preservation

The field work conducted in September and October of 2012 accompanied by an archives enquiry let us conclude that the historical layout of the monastery garden has undergone

³³ L. Majdecki, *op. cit.*, p. 68.

³⁴ O. A. Sroka, *op. cit.*, p. 89.

³⁵ *Ibidem*, pp. 86-89.

³⁶ *Ibidem*, p. 88.

considerable transformations. Despite that fact that the area of land adjacent to the monastery remained the same, its function changed. It was mainly the result of the monastery dissolution and the new role of its buildings. Nowadays, although the Franciscans reclaimed most of their land, it is hard to observe any efforts on their side to bring back the gardens to their former condition and, what is more, restore the long gone symbolism. The order's current activity influences the way this land is utilised.

In the old days, because the town and region were poor, the monastery used to be poor as well. The townsmen lived off crafts or farmed small, hilly fields, so they had nothing to share with the friars, given that until the end of the 19th century the Reformati did not collect any pecuniary donations. The friars worked for what the nature gave them, and celebrated masses in return for food and clothes. They cultivated their garden, renovated the buildings, baked bread, sew clothes, brew beer and treated the sick. Yet everything they did was surrounded by great, omnipresent poverty, visible in every aspect of their lives: plain church interior, wooden candleholders on the altar, tin and silver chalices, simple utensils in friars' rooms, their clothes, food and, finally, great respect for all everyday objects they owned³⁷.

The friars kept chronicles with all the details of their everyday life. On this basis we can learn some facts about their gardens and the running of the farm. Yet, the information about the layout of the monastery complex and particular buildings were not mentioned until the 1865 inventory which was most likely prepared for the dissolution procedure. Hence, such a detailed list of the monastery's goods.

From this document we also learn that in the 19th century the monastery had, except for the garth, a graveyard-calvary that used to occupy a slightly different area than today, but whose former layout can still be made out. We also learn that the monastery had farm-gardens that made it to some extent self-sufficient. However, we do not know anything about the composition of the gardens. It is difficult to say whether they were only a source of vegetables, fruit and flowers or maybe, due to difficult conditions and location of the gardens, they were used as a grazing. Nowadays, the spatial composition still bears the signs of the long gone orchards; however, due to recent construction work related to the monastery wall renovation this part of landscape was completely degraded. It makes further research into this area's former function impossible, and any archaeological study that could offer new valuable data about this historical garden – unattainable.

An interesting aspect of the monastery complex mentioned in the inventory is the greenhouse. Yet, we know little about it and it is difficult to discover what the name 'greenhouse' really denoted. Contemporary plans tell us only about the size of the building. It was directly adjacent to the farm buildings, which survived to some extent until this day but now function as a storage space. We can still trace the historical outline of the farmyard, but now it is open and connected to the remaining part of the garden.

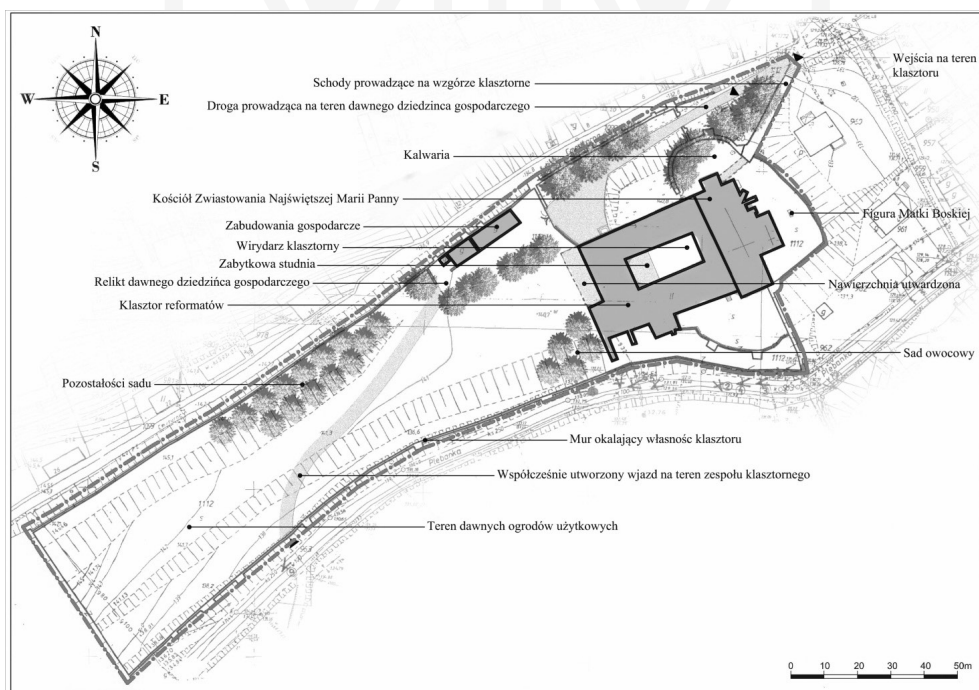
5. Spatial and landscape analysis of the monastery complex

In contemporary landscape, dominated by structures of culture and civilisation, historical urban complexes are of a special importance. In a way, they constitute spatial forms of exposition. It is particularly visible in Kazimierz, thanks to the town's attractive location which adds

³⁷ *Ibidem*, p. 86.

to its unique landscape values. Situated on one of the hills, the monastery became strongly imprinted on the townscape, becoming its unquestionable ornament. In spite of the fact that the initial situation of the monastery was quite difficult, since the monastery was built gradually and its location did not make space management easy, the buildings were accompanied by gardens, whose size and layout were adapted to the existing conditions. A dominant feature of the garden program was, traditionally, a cloister garth serving as the main garden, a typically Franciscan calvary, and a small farm-garden whose spatial composition we know little of. However, what used to fully characterise the Reformati gardens, the unique symbolism underlining the national and spiritual identity of Kazimierz, is now irretrievably gone.

Most congregations have, in a way, been forced to open to the needs and expectations of the faithful. Frequently, it has a positive influence on the spiritual aspect of their activity, e.g. organisation of secular prayer communities and youth groups. However, traditional form of monastic spirituality has undergone some change, which results in friars spending less time on physical work, such as the work in the garden. And the garden itself has lost its symbolic and contemplative dimension. It is often just an addition to the buildings which, due to their conservational status, require protection and considerable financial outlays. To help maintain the Kazimierz monastery, the friars open it to tourists and use the former gardens area as a strictly functional space. Traditional garden program has been completely forgotten and,

III. 1. Current inventory sketch of the monastery complex in Kazimierz, on the basis of field research as well as land survey and height maps (authors' own study)

II. 1. Aktualny szkic inwentaryzacyjny założenia klasztornego reformatów w Kazimierzu, sporządzony na podstawie pomiarów terenowych oraz mapy sytuacyjno-wysokościowej terenu (oprac. własne)

II. 2. Cloister garth of the Reformati monastery in Kazimierz as seen from the east side – present state (photo by E. Widelska)

II. 2. Wirydarz w założeniu klasztorным oo. reformatów widziany od strony wschodniej – stan współczesny (fot. E. Widelska)

III. 3. The representative road to the manor house – the state after the revalorisation with visible annuals melliferous plants (fot. M. Milecka 2014)

III. 3. Aleja dojazdowa do dworu – stan po rewaloryzacji, z widocznymi nasadzeniami jednorocznych roślin miododajnych (fot. M. Milecka 2014)

III. 4. Area of the former farm-garden of the Reformati monastery – present state (photo by E. Widelska)

III. 4. Teren dawnego ogrodu użytkowego w założeniu klasztorным oo. reformatów – stan współczesny (fot. E. Widelska)

III. 5. In the context of ecological activities promoting education, the municipality announced a competition among children from a nearby school for the decoration of hives that were stand near the manor house (fot. M. Milecka 2014)

III. 5. W ramach proekologicznych działań na rzecz edukacji gmina ogłosiła konkurs wśród dzieci z pobliskiej szkoły na dekorację uli, które miały znaleźć się w pobliżu dworu (fot. M. Milecka 2014)

to them, it does not present any symbolic value. Consequently, the garden composition has become obliterated and the layout of the terraced garden structure devastated in the course of numerous construction works, without previous archaeological and archeobotanical research that would at least indicate the historical plan of the monastery complex. Because of the current function of the area, recreating the old Franciscan garden seems impossible. The question emerges – should the conservational protection apply only to the historical monastery buildings, or should it also encompass its gardens – the spiritual and symbolic heritage of the congregation.

References

- [1] *Chrześcijaństwo. Encyklopedia PWN. Święci zakony sanktuaria*, Warszawa 2007.
- [2] Kłosek-Kozłowska D., *Ochrona wartości kulturowych miast a urbanistyka*, Warszawa 2007.
- [3] Krenz M., *Średniowieczna symbolika wirydarzy klasztornych*, Kraków 2005.
- [4] Łomiński L., *Kazimierz nad Wisłą i jego zabytki*, Lublin 1926.
- [5] Lurker M., *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, transl. R. Wojnakowski, Kraków 1994.
- [6] Majdecki L., *Historia ogrodów*, T. I, Warszawa 2008.
- [7] Makarski M., *Przeszłość Kazimierza Dolnego w badaniach urbanistyczno-architektonicznych*, „Prace Instytutu Inżynierii Budowlanej i Sanitarnej”, Seria A, nr 9, Lublin 1983.
- [8] Bar J.R., *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, Cz. 3: *Zakon Braci Mniejszych – Franciszkanów*, Warszawa 1978.
- [9] Sroka A., *Sanktuarium Maryjne Franciszkanów Reformatów w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą*, Kazimierz 1999.
- [10] Przybylak Ł., *Historia genius loci jako element historii ogrodów i ludzkości*, „Czasopismo Techniczne”, z. 5-A/2010, Kraków 2010.
- [11] Rutkowski H., *Kazimierz nad Wisłą. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Cz. 1: *Rozwój historyczny i przestrzenny*, Warszawa 1956.
- [12] Kobieliński S., *Człowiek i ogród rajski w kulturze religijnej średniowiecza*, Warszawa 1997.
- [13] Szmygin B., *Współczesne problemy ochrony miasta historycznego*, „Ochrona Zabytków”, nr 3/4, 2004, pp. 9-10.
- [14] Teodorowicz-Czerepińska J., *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*, Kazimierz 1981.
- [15] Widelska E., Milecka M., *Symboliczne „centrum” w przestrzeni wybranych miasteczek Lubelszczyzny*, [in:] *Studia krajobrazowe – krajobrazy zdefiniowane – znaki i symbole w krajobrazie*, Wrocław 2012.
- [16] Włodarczyk Z., Wajda A., *Od klasztornego wirydarza do dydaktycznej kolekcji roślin biblijnych – czyli o judeochrześcijańskiej wizji rajskiego ogrodu*, „Czasopismo Techniczne”, z. 5-A/2007, Kraków 2007.
- [17] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, T. 1: *Miasta historyczne*, (ed.) W. Kalinowski, Warszawa 1986.

1. Wstęp

Wierzenia i przekonania religijne od zawsze miały istotny wpływ na rozwój kultury i sztuki, w tym także sztuki ogrodowej. W tradycji chrześcijańskiej za taki czynnik można uznać tęsknotę za utraconym rajem – ogrodem, zwanym też Edenem. Od wieków tęsknotę tę starano się zaspokajać przez tworzenie „namiastek” raju, w których piękno przyrody oraz dopełniające je, uczynione ludzką ręką walory zdobnicze miały być obietnicą powrotu do utraconego szczęścia i radości. Znajduje to odzwierciedlenie w ogrodach powstających dzięki prężnie rozwijającym się od średniowiecza zakonom chrześcijańskim. Kompozycja i rozplanowanie ogrodów klasztornych nie była jednolita, mimo że podlegały one określonym regułom i zwyczajom zakonnym. Decydowały o tym pory roku i klimat, warunkowany określonym położeniem geograficznym, a także zainteresowania opata, biegłość zawodowa mnicha-ogrodnika oraz kanony piękna kreowane przez epokę¹.

Tradycja ogrodu klasztornego towarzyszyła również fundacjom założeń zakonów żebraczych. Franciszkanie, którzy programowo utrzymywali się z ofiarności społeczeństwa, lokowali swoje klasztory przede wszystkim na terenie miast lub na ich obrzeżu, wpisując się na stałe w miejski krajobraz kulturowy. Z takim zjawiskiem mamy do czynienia w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą, gdzie założenie klasztorne reformatów stało się istotnym elementem sylwety miasta, swoistym zamknięciem osi kompozycyjnej, biegnącej wzdłuż rynku aż po wzgórze zamkowe.

2. Historia powstania miasta

Początki Kazimierza Dolnego nie są dokładnie datowane ani rozpoznane. Wzmianki o tym miasteczku pojawiają się już u Jana Długosza, który opisuje te okolice jako własność benedyktynów z Łysej Góry. W XII w. ziemie te należały do zakonu premonstratorskiego ze Zwierzynca pod Krakowem, a miejscowość Skowieszyn stanowiła centrum klasztornej własności², w której skład wchodziły jeszcze: Wietrzna Góra, Karczmyska, Rzeczycza i Jaworzec. Wtedy w Skowieszynie powstała cela i niewielki kościółek, przy którym zamieszkały zakonnice wysłane ze zwierzynieckiego klasztoru³. W dotychczasowych pracach dotyczących Kazimierza sądzono, że Skowieszyn był oddalony o kilka kilometrów od miasta. Jednak w toku badań uznano, iż najbardziej logiczne wydaje się położenie centrum kompleksu ziem klasztornych w miejscu ważnym, zlokalizowanym w atrakcyjnym topograficznie terenie, a zatem w tym przypadku na szlaku handlowym u przeprawy przez Wisłę⁴. Intensywność osadnictwa w XIII w. miała związek z przechodzeniem tych ziem z rąk królewskich w klasztorne i na powrót w królewskie. Istnienie traktu handlowego i przeprawy przez Wisłę spowodowało skupienie się tu wczesnośredniowiecznego osadnictwa, co uzasadnia zainteresowanie tymi ziemiami zarówno panujących władców, jak i wspólnot zakonnych⁵.

¹ S. Kobieliński, *Człowiek i ogród rajski w kulturze religijnej średniowiecza*, Warszawa 1997, s. 139-145.

² M. Makarski, *Przeszłość Kazimierza Dolnego w badaniach urbanistyczno-architektonicznych*, „Prace Instytutu Inżynierii Budowlanej i Sanitarnej”, Seria A, nr 9, Lublin 1983, s. 19.

³ Ks. L. Łomiński, *Kazimierz nad Wisłą i jego zabytki*, Lublin 1926, s. 12-13.

⁴ *Ibidem*, s. 19.

⁵ *Ibidem*, s. 21-23.

W początkach XIV w. na krawędzi płaskowyżu dochodzącego nad Wisłę powstała murowana wieża obronna. Poniżej, w pobliżu lądowego traktu prowadzącego do przeprawy, rozwinęła się osada. Badania archeologiczne pokazały, że w tym okresie na stoku schodzącym z płaskowyżu istniał kościół farny i rynek. Zabudowa osady była drewniana, rynek znacznie mniejszy od dzisiejszego, ale już wtedy Kazimierz charakteryzowały dwa elementy zachowane do dzisiaj. Pierwszym jest wieża obronna, która wraz z późniejszym murowanym zamkiem fundacji Kazimierza Wielkiego stanowi podstawową dominantę w panoramie miasta. Drugi element to układ przestrzenny miejscowości, zdeterminowany w dużej mierze rzeźbą terenu⁶.

3. Historia powstania klasztoru reformatów w Kazimierzu Dolnym

Z fundacji rodziny Przybyłów w latach 1589-1591 wybudowano na tzw. Górze Plebańskiej kościółek ku czci Maryi Panny. Była to niewielka kamienna budowla na planie kwadratu. Przed wejściem do kościoła, od strony północno-zachodniej, stała wysoka wieża, która istniała tu najprawdopodobniej już wcześniej, pełniąc funkcję strażnicy miejskiej, a od czasu wybudowania kościółka stała się także dzwonnica. W 1599 r. dobudowano do kościoła kaplicę⁷. Oprócz świątyni poświęconej kultowi Matki Bożej w tym czasie na Wietrznej Górze (Górze Plebańskiej) istniała plebania i zabudowania gospodarcze: wieża strażnicza z dzwonami, a w części wyżej położonej – wielka liczba domów prywatnych, parceli uprawnych i ogrodów⁸.

Z księgi fundacyjnej kościoła wynika, że dla mieszczan kazimierskich kult Matki Bożej miał ogromne znaczenie. Parafianie często modlili się na tym miejscu, dlatego chętnie poparli budowę kościoła i obdarowali darami rzeczowymi, jak i zapisami notarialnymi. Były to ofiary pieniężne, zapisy gruntów i domów dla przyszłego uposażenia prebendy. Sprawa budowy sanktuarium Matki Bożej na tej górze musiała widocznie bardzo leżeć mieszczanom na sercu, skoro, jak wynika z dokumentów, tak szybko wybudowali kaplicę i ją uposażyli⁹.

W 1627 r. z inicjatywy Henryka Firleja, referendarza koronnego i opata tynieckiego, sprowadzono do Kazimierza reformatów i oddano im kościółek NMP. Franciszkanie, wprowadzeni do niewielkiego domu (plebanii prebendarza), byli ściśnięci wokół domami – niemal obudowani, co stwarzało zagrożenie pożarem. Zmuszeni byli znosić również wiele niewygód. Sąsiedzi klasztoru byli bowiem rzemieślnikami i mieli warsztaty pracy, takie jak: browary, pracownie czapek, beczek itp., a wykonywaniem rzemiosła i ciągłym hałasem zakłócali zakonny spokój. Tuż przy klasztorze doskonale prosperowały karczmy, z których słychać było gwar. Reformaci, którzy udawali się wcześniej na spoczynek, aby w nocy wstawać na Jutrznie czy laudesy, budzeni ze snu przez hałaśliwych sąsiadów, uskarżali się na ciężki los. Oprócz tego nie widzieli perspektyw rozbudowy klasztoru ze względu na zbyt mały plac. Marzyli także o chociażby niewielkim ogrodzie, gdzie mogliby przy swoim eremickim try-

⁶ B. Szmygin, *Współczesne problemy ochrony miasta historycznego*, „Ochrona Zabytków”, nr 3/4, Lublin 2004, s. 9-10.

⁷ H. Rutkowski, *Kazimierz nad Wisłą. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Cz. 1: *Rozwój historyczny i przestrzenny*, Warszawa 1956, s. 22.

⁸ O. A. Sroka, *Sanktuarium Maryjne Franciszkanów Reformatów w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą*, Kazimierz 1999, s. 22.

⁹ *Ibidem*, s. 26-28.

bie życia wypocząć. Apelowali zatem zarówno do proboszcza, jak i fundatora, pytając, jaka jest możliwość poszerzenia parceli¹⁰. Ponieważ przestrzeń należąca do kościoła była niewielka, Firlej zakupił sąsiednie tereny, powiększając posiadłość do obecnej powierzchni¹¹.

W latach 30. XVII w. nastąpiło „oczyszczenie” stoków Wietrznej Góry (Plebanię Góry) z bezładnej zabudowy drewnianej i zastąpienie jej obwiedzionym murami obronno-oporowymi zespołem ogrodów i zabudowań reformatów¹². Ponieważ kościół Zwiastowania NMP nie był budowany jako klasztor, reformaci musieli go ciągle przebudowywać, aby dostosować go do potrzeb zakonnych. Fundamenty pod pierwszą część klasztoru położono w 1639 r., a budowę ukończono w 1645 r. Zakonnicy dopiero po czterdziestu latach mieszkania w dawnej plebanii prebendarza wprowadzili się do części wybudowanego klasztoru. Drugą jego część wybudowano w latach 1664-1668 również z ofiar wiernych, przy znacznej pomocy finansowej Jerzego Dominika Lubomirskiego – syndyka klasztoru, a także rodziny Polakowskich: Jana, Aleksandra i Michała.

Równoległe z budową klasztoru rozbudowano kościół. Reformaci trzymali się prawa zakonnego, które określało dokładnie kształt kościoła. Pierwotnie kaplica nie odpowiadała tym wymogom – była za mała i prowizoryczna. I tak do 1658 r. dobudowano od strony południowej chór dla zakonników i prezbiterium, natomiast dawną zakrytą przeksztalcono na kaplicę św. Rocha i Sebastiana¹³.

W 1680 r. na kapitule krakowskiej polecono O. Kazimierzowi Ujejskiemu – gwardianowi klasztoru kazimierskiego – aby kościół swój doprowadził do takiej formy, jaką zwykły mieć klasztory reformackie. Na mocy tego polecenia Ujejski przyczynił się do rozbiórki wieży miejskiej, wówczas już ani miastu, ani kościołowi nie potrzebnej, a fundamenty jej wcielił do kościoła, przedłużając go w ten sposób o 13 łokci¹⁴. Z materiału po rozbiórce wieżyczki dobudowano północną część kościoła: chór muzyczny oraz dzwonnice (wolno stojącą), poszerzono też chór zakonny, a cmentarz otoczono murem. Na dachu kościoła zbudowano wieżyczkę (sygnaturkę). Dach kościoła pokryto blachą miedzianą, a fasadę kościoła przyozdobiono malowidłami. W tym czasie wybudowano na nowo ołtarz główny, w części górnej o wiele bardziej okazały. Ponadto dobudowano dwa boczne ołtarze: św. Józefa i św. Piotra z Alkantary¹⁵.

Ze względu na to, iż restauracja ta w znacznej części kościoła zmieniła, ojciec gwardian Dyonizy Ziemia postarał się o nową dłań i dla ołtarzów konsekrację, której dokonał 10 października 1690 r. Stanisław na Słupowie Szembek. Zmieniono wówczas tytuł kościoła (dawniej był on pod wezwaniem Zwiastowania Matki Bożej). Po ostatniej restauracji przez dłuższy czas nie prowadzono żadnych robót. Natomiast już w 1762 r. z rozkazu prowincjała O. Romualda Plucińskiego rozpoczęto gruntowną i ostateczną przeróbkę, która trwała bez przerwy cztery lata¹⁶. Do obecnej chwili po tych przeróbkach w wyglądzie zewnętrznym i wewnętrznym kościoła nic już nie zmieniono. Jedynie wieżyczkę spaloną

¹⁰ *Ibidem*, s. 44-46.

¹¹ H. Rutkowski, *op. cit.*, s. 22.

¹² J. Teodorowicz-Czerepińska, *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*, Kazimierz 1981, s. 41.

¹³ O. A. Sroka, *op. cit.*, s. 44-46.

¹⁴ Ks. L. Łomiński, *op. cit.*, s. 37-38.

¹⁵ O. A. Sroka, *op. cit.*, s. 46-47.

¹⁶ Ks. L. Łomiński, *op. cit.*, s. 37-38.

29 czerwca 1827 r. podczas pożaru parokrotnie przerabiano, aż wreszcie w 1845 r. zyskała ona ostateczny wygląd¹⁷.

Po upadku powstania styczniowego Kazimierz utracił prawa miejskie. Kara spotkała także klasztor. W wyniku popowstańczych represji i kasaty klasztoru, 18 czerwca 1866 r., zakonnicy opuścili klasztor, przenosząc się do Pińczowa. Przez pewien okres cele nieczynnego nadal klasztoru pełniły funkcję internatu utworzonej w 1918 r. Szkoły Rzemiosł Artystycznych. Ksiądz Szepietowski, opiekun kościoła, przebywał w Kazimierzu do 1928 r. W roku tym reformaci powrócili do kazimierskiego klasztoru.

II wojna światowa to kolejny dramatyczny okres w historii miasta i klasztoru. W 1942 r. zakonnicy musieli opuścić klasztor, w którym Niemcy urządzili katownię. Swoją pierwotną funkcję pełnił jedynie przyklasztorny kościół. Stan taki trwał do lipca 1944 r., gdy zakonnicy wrócili na krótko do klasztoru. Jednak w niedługim czasie następuje tzw. wysiedlenie całego miasta, gdy front zatrzymuje się na Wiśle do ofensywy w styczniu 1945 r. Mury klasztoru są swoistymi świadkami dramatycznej historii miasta¹⁸.

4. Analiza przestrzenno-krajobrazowego układu założenia klasztornego

4.1. Ogrody klasztorne reformatów

Reguła klasztorów żebraczych, opierających się programowo nie na dochodach stałych z uposażeń majątkowych, ale wyłącznie z ofiarności społeczeństwa spowodowała, że terenem działalności franciszkanów były raczej większe miasta, gdzie zakładane były klasztory. Konsekwentnie wpływało to również na pewne charakterystyczne różnice w układach przestrzennych założeń klasztornych¹⁹.

W ciągu XVII i XVIII w. nastąpił w Polsce największy rozwój zakonów żebraczych. W programie ogrodowym dominowały charakterystyczne elementy, jak wirydarz zamknięty krążkami klasztoru oraz zazwyczaj niewielki, kilkukwaterowy ogród użytkowo-ozdobny. Zakony żebrzące nieco inaczej podchodziły do kwestii gospodarowania ziemią i uprawami – obce im były swoiste rolnicze zwyczaje. Jednak symboliczna wymowa ogrodu, ziemskiego Raju, w którym kwiaty, zioła i drzewa mają przypisane wielorakie znaczenie alegoryczne, nie była im obca. U franciszkanów przeznaczenie terenów przyklasztornych było jednoznacznie określone: miały pełnić funkcję założenia ogrodowego²⁰. Wielkość terenu wygospodarowanego na ogród „franciszkański” była zwykle zależna od wolnego miejsca. W ogrodach klasztornych o trwałym programie ogólnym okres XVII i XVIII w., reprezentowany przez barok w sztuce ogrodowej, przejawiał się przede wszystkim w kształtowaniu całego klasztoru z otoczeniem w układach osiowo-symetrycznych stopniujących efekty przestrzenne, w podporządkowaniu ogrodów użytkowych głównym budowiom, w urządzaniu przy budynku klasztoru ozdobnych ogrodów konwentualnych z parterami ogrodowymi oraz we wprowadzaniu nowych motywów zdobniczych do tradycyjnych rozwiązań kwaterowych i wirydarzy klasztornych²¹.

¹⁷ *Ibidem*, s. 39.

¹⁸ W murach klasztornych zachowały się liczne tablice poświęcone fundatorom klasztoru, ludziom zasłużonym dla miasta, bohaterom i ofiarom szczęśliwych i tragicznych okresów historii.

¹⁹ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, T. I, Warszawa 2008, s. 78-79.

²⁰ M. Krenz, *Średniowieczna symbolika wirydarzy klasztornych*, Kraków 2005, s. 98.

²¹ L. Majdecki, *op. cit.*, s. 451-456.

Jednak to, co jednoznacznie charakteryzowało i czyniło unikatowym ogród klasztorny, to jego wymiar duchowo-religijny. Zarówno w wirydarzach, jak i w innych częściach ogrodów w zespołach klasztorach (sadach, herbariach zielonych) uprawiano rośliny, które swoją formą nawiązywały do rajskich prawzorów. Dzięki temu miały one niezwykłą przemowę znaczeniową oraz – w opinii współczesnych – cudowną moc uzdrawiającą, czym przyczyniały się do podsycania powszechnej nadziei człowieka na przywrócenie stanu doskonałej rzeczywistości²². Ogrody zamknięte stanowiły równorzędne z kościołem centrum duchowe, opatrzone również bogatą symboliką, figurując jako obszary graniczne między światami boskim i ludzkim²³.

4.1.1. Wirydarz klasztorny

Kanonem sztuki ogrodowej średniowiecza były nie tylko ogrody świeckie, ale przede wszystkim klasztorne wirydarze, zakładane według pewnego klucza²⁴. Ta tradycja przekazywana była także w późniejszych fundacjach klasztorach. Wirydarz stanowił najbardziej rozwinięty pod względem kompozycyjnym układ, w którym przestrzeń ogrodowa wiązała się ściśle z architekturą otaczającego budynku²⁵. Wypełniał go ozdobny ogród, który stanowił miejsce spacerów, wypoczynku i kontemplacji, a przez określoną formę i dobór uprawianych roślin niósł ze sobą głębokie treści symboliczne. Lokowano go w środku klasztoru, przez co stanowił jego geometryczne serce, bo tędy przechodzili zakonnicy z kościoła do kapitułarza. Odbywały się tu procesje w wielkie święta, modlono się i rozmyślano²⁶. Zarówno kształt, jak i wielkość wirydarza w klasztorze określały wymagania reguły zakonnej. Inne jego cechy wynikały często z położenia geograficznego klasztoru, co widać także w kazimierskim klasztorze reformatów. W źródłach archiwalnych i kronikach klasztoru nie zachowały się zapiski dotyczące jego kompozycji przestrzennej. Wiemy jedynie, że wirydarz istniał od początków powstania klasztoru jako nieodzowny element każdego założenia klasztorowego. Ważnym elementem, symbolicznie wpisującym się w przestrzeń ogrodu krzyżowego, pochodzącym jeszcze z I połowy XVII w., a dokładnie z 1629 r., jest drewniana studnia, która znajduje się po wschodniej stronie wirydarza. Z czterech stron otoczona jest nawierzchnią kamienną, z rodzimej „opoki”, występującej powszechnie na tych terenach. Nawierzchnia dochodzi aż do krużganków, tworząc swoisty plac wokół studni.

Nie zachował się podział kwaterowy, o ile w ogóle występował wcześniej, bo nie podają tej informacji żadne archiwalne źródła. Trudno też dostrzec jakichkolwiek relikwów krzyżowego układu ścieżek. Przy współcześnie wprowadzonej w to wnętrze figurze Matki Boskiej pojawiają się barwne nasadzenia roślin, jednak tylko nieliczne z tych gatunków w kulturze chrześcijańskiej posiada swoją symboliczną przestrzeń. Jest to dość swobodna współczesna kompozycja, która pojawiała się tutaj zapewne ze względów estetycznych, podyktowanych nową funkcją tego wnętrza, przeznaczonego obecnie przede wszystkim dla turystów. To, na

²² M. Krenz, *op. cit.*, s. 11.

²³ *Ibidem*, s. 13.

²⁴ Ł. Przybylak, *Historia genius loci jako element historii ogrodów i ludzkości*, „Czasopismo Techniczne”, z. 5-A/2010, Kraków 2010, s. 339-340.

²⁵ L. Majdecki, *op. cit.*, s. 64.

²⁶ Z. Włodarczyk, A. Wajda, *Od klasztorowego wirydarza do dydaktycznej kolekcji roślin biblijnych – czyli o judeochrześcijańskiej wizji rajskiego ogrodu*, „Czasopismo Techniczne”, z. 5-A/2007, Kraków 2007, s. 253.

co warto zwrócić uwagę w przestrzeni wirydarza klasztoru reformatów w Kazimierzu, to studnia. Woda, źródło rytualnej czystości i życia, odgrywała ważną rolę w ogrodach klasztor-nych. Należy zwrócić w tym miejscu uwagę na fakt, iż studnia prawie zawsze znajdowała się w wirydarzu klasztor-nych wspólnot franciszkańskich. Można to zauważyć zarówno w klasztorze franciszkanów w Gdańsku, Wrocławiu, jak i Krakowie. Jest to zatem jedna z cech wyróżniających założenia ogrodowe tej grupy zakonów żebraczych.

4.1.2. Kalwaria

Nowym rodzajem założeń przestrzenno-ogrodowych, łączonych głównie z klasztorami franciszkańskimi, były kalwarie²⁷, poświęcone kultowi Męki Pańskiej. Kalwarie były rozmieszczane według dwóch typów przestrzennych: w układzie rozproszonym oraz zwartym. Drugi typ cechuje rozwiązanie późniejsze²⁸. W ciągu XVIII w. przy klasztorach franciszkańskich, zwłaszcza u bernardynów i reformatów, powstawały drogi krzyżowe²⁹, umieszczone wewnątrz lub na zewnątrz kościoła – „(...) wykreowany przez św. Franciszka z Asyżu model kontemplacyjny, oparty na wędrówkach pieszych wśród zabudowań miejskich Asyżu i otwartych krajobrazów Umbrii, stworzył podstawy kalwaryjskiego pielgrzymowania (...)”³⁰.

Jak już wcześniej wspomniano, po zburzeniu miejskiej wieży strażniczej, stojącej obok kościoła, wygospodarowano spory kawałek placu, na którym wybudowano część kościoła z chórem muzycznym oraz urządzono cmentarzyk przykościelny, służący do odprawiania procesji. W kolejnych latach, po 1732 r., urządzono w nim Drogę Krzyżową –umieszczono 14 stacji we wnękach muru okalającego cmentarzyk³¹. W ostatnich badaniach trudno było ustalić losy pierwotnych obrazów Drogi Krzyżowej przy klasztorze kazimierskim. Znajduje się natomiast opis w inwentarzu z 1865 r., że „stacje są osztachetowane, na podmurowaniu”. Natomiast w inwentarzu z 1889 r. zapisano, że „stacje malowane są na płótnie, obecnie zupełnie zniszczone”. Nie wiadomo, w jakim czasie obrazy stacji usunięto zupełnie, a nowe stacje wymalowano wprost na murze, we wnękach pozostałych po obrazach. Obrazy te miały przetrwać do lat 40. XX w., kiedy to całkiem zniszczone kazano zamalować je wapnem na biało. Przez długi czas stacji Drogi Krzyżowej nie było zupełnie, pozostały po nich puste wnęki. Aktualnie we wnękach znajdują się obrazy malowane na murze.

Na środku cmentarza przykościelnego znajdował się też drewniany krzyż rzeźbiony „w sęki wyrabiany” z datą 11 VI 1883 r. i napisem: „Boże w dobroci nigdy nie przebrany”. Krzyż uległ zniszczeniu i już go nie odnowiono. Z lewej strony cmentarza do ściany kościoła przylegało ponadto epitafium nagrobne (pomnik) rodziny Łabęckich. Dawniej miejsce to

²⁷ Najszerszej o kalwariach w krajobrazie Polski pisze: A. Mitkowska, *Polskie kalwarie*, Wrocław 2003.

²⁸ L. Majdecki, *op. cit.*, s. 451-456.

²⁹ W 1741 r. papież Benedykt XIV udzielił bernardynom przywileju erygowania kanonicznie Drogi Krzyżowej w kościołach parafialnych w przypadku, gdy w tych miejscowościach nie ma kościoła bernardynów lub reformatów z Drogą Krzyżową. W 1871 r. papież Pius IX rozszerzył ten przywilej na wszystkie kościoły. Według kodeksu prawa kanonicznego z 1917 r. Drogę Krzyżową mogli erygować kardynałowie i biskupi. Powstała zatem kompozycja przestrzenna charakterystyczna dla klasztorów bernardyńskich i reformackich.

³⁰ A. Mitkowska, *op. cit.*, s. 23.

³¹ O. A. Sroka, *op. cit.*, s. 52.

było otoczone balustradą, obecnie jednak pozostaje bez zabezpieczenia. W XVIII i XIX w. cmentarz był niewielki i obejmował tylko plac przed kruchtą kościoła, natomiast dalsza część placu przy kaplicy św. Rocha była odgradzona i należała do ogrodu klasztorowego. Mur dzielący cmentarz rozebrano zaraz po 1928 r. i w ten sposób powiększono przestrzeń kalwarii, a dodatkowo na nowo utworzonej części wybudowano figurę ku czci M.B. Niepokalanej, wykonaną z piaskowca, w stylu ludowym, projektu Jerzego Łopuszańskiego. W tym stanie cmentarz przykościelny przetrwał do naszych czasów³².

Kalwaria jest kolejnym elementem założenia klasztorowego, które identyfikuje strukturę kompozycyjną zespołów ogrodowych franciszkanów-reformatów. Tu wyraźnie widać, że możemy wyróżnić kolejne wnętrza, które czytelne jest także w innych obiektach franciszkańskich, np. w Krakowie.

4.1.3. Ogrody uprawowo-użytkowe

Poza wirydarzem program klasztorów przewidywał rozmaite ogrody uprawowe. Dostarczały one przede wszystkim różnych owoców i warzyw na bieżące potrzeby klasztoru. Czasem ogrody były także udostępniane do spacerów i wypoczynku, zwłaszcza chorym zakonnikom. Tę dodatkową funkcję spełniały zwłaszcza sady i winnice. Ogrody uprawowe zakładane były zazwyczaj w bezpośrednim sąsiedztwie klasztoru i ogrodzane wspólnym murem. Składały się z kwater na planie kwadratu lub prostokąta, przedzielonych drogami. Na kwaterach sadzono drzewa owocowe i uprawiano warzywa, zioła i kwiaty. Duża różnorodność w zagospodarowywaniu ogrodów użytkowych wynikała z tendencji do samowystarczalności klasztorów. Nadwyżki płodów ogrodowych były bowiem źródłem skromnych dochodów. Sytuacja przestrzenno-majątkowa kazimierskiego klasztoru była początkowo bardzo trudna i mnisi musieli borykać się z brakiem odpowiedniego miejsca, w którym mogliby żyć, modlić się i pracować. Kiedy mieszczanie zatroszczyli się o odpowiednie wyposażenie klasztoru, dotkliwy mógł okazać się kolejny fakt, związany z dość trudnym położeniem klasztoru na wzgórzu, otoczonym z dwóch stron wąwozami. Wygospodarowanie odpowiedniej powierzchni użytkowej wymagało zapewne wielu zabiegów agrotechnicznych, pozwalających przystosować teren pod uprawę. Ponadto jedną z najistotniejszych cech układów przestrzennych założeń klasztorowych było przystosowanie do wymagań eksploatacyjnych i terenowych, a bezpośrednie usytuowanie ogrodów przy zabudowaniach klasztorowych zapewniało z nimi łączność funkcjonalną³³.

Ogrody użytkowe reformatów znajdowały się w obrębie murów klasztoru i liczyły obszarowo jedną morgę i 50 prętów. Uprawiano w nich warzywa i kwiaty. Z powodu coraz trudniejszej sytuacji materialnej oraz braku funduszy do życia klasztor musiał myśleć o założeniu choć skromnego gospodarstwa. Z pomocą pospieszył wówczas syndyk – Karol Łabęcki z Polanówki, zapisując zakonnikom „na wieczyste używanie” ogród warzywny nad Wisłą przy ul. Krakowskiej pod numerem 174. Ogród przedzielała droga krakowska. W ogrodzie uprawiano zboże, utworzono sad, a na zalesionej górze wypasano owce³⁴.

W 1802 r. wybudowano na terenie dziedzica gospodarczego drugą studnię na potrzeby małego browaru i gospodarstwa. W podwórku, czyli na dziedzińcu gospodarczym, znajdowały się niewielkie zabudowania zarówno murowane, jak i drewniane, które mnisi wykorzy-

³² *Ibidem*, s. 52-54.

³³ L. Majdecki, *op. cit.*, s. 68.

³⁴ O. A. Sroka, *op. cit.*, s. 89.

stywali od połowy XIX w. z uwagi na fakt, iż zaczęli hodować dwa woły pociągowe i drób, a w późniejszych latach nawet konie, owce i trzodę chlewną. Inwentarz z 1865 r. podaje, że na terenie zespołu klasztornego znajdowała się stajnia, szopa i chlewik. W sąsiedztwie zabudowań gospodarczych, od strony ogrodu, powstała ponadto oranżeria³⁵.

W 1737 r., przy poparciu starosty Antoniego Lubomirskiego, reformaci otrzymali od zarządu miasta staw na rzece Grodarz w okolicy obecnej ul. Szkolnej. Posiadanie stawu miało dla mnichów ogromne znaczenie, tym bardziej że reformaci praktykowali posty bezmięsne w poniedziałki, środy, piątki i soboty aż do końca XIX w. W tym przypadku posiadanie własnych ryb było wielkim dobrodziejstwem. Niestety, reformaci korzystali ze stawu nie dłużej niż do połowy XIX w., ponieważ gospodarka klasztoru bardzo podupadła. Władze rosyjskie zabraniały zbierania jałmużny. Brakowało ryb na potrzeby hodowli, a stawu nie konserwowano. W ten sposób zbiornik wysechł³⁶.

4.2. Stopień zachowania historycznego układu

Przeprowadzone badania terenowe na przełomie września i października 2012 r. oraz kwerenda archiwaliów pozwalają stwierdzić, że historyczny układ ogrodów klasztornych uległ znacznym przekształceniom pod kątem sposobu użytkowania, choć powierzchnia działki położonej bezpośrednio przy klasztorze pozostała niezmieniona. Stało się to w dużej mierze w wyniku kasaty klasztoru oraz zmian przeznaczenia tego obiektu. Współcześnie, chociaż franciszkanie odzyskali znaczną część dóbr, trudno zauważyć starania o przywrócenie ogrodom dawnej formy, a przede wszystkim symbolicznej wymowy. Obecna działalność zakonu zmieniła nieco swój charakter, co wpłynęło na program użytkowy terenu należącego do zgromadzenia.

Klasztor kazimierski uchodził dawniej wśród innych za bardzo ubogi, ponieważ całe miasto i okolice były ubogie. Mieszkańcy żyli z rękodzielnictwa lub uprawiali niewielkie, góryste pola i nie mieli czym podzielić się z zakonnikami, zważywszy, że aż do końca XIX w. ofiar pieniężnych w kościele reformaci nie zbierali. Pracowali w duszpasterstwie za dary w naturze, a msze święte odprawiali także za wyżywienie i ubranie. Uprawiali ogród, remontowali zabudowania, wypiekali chleb, szyli ubrania, warzyli piwo, a także leczyli chorych. Wszystko to jednak działo się w granicach wielkiego ubóstwa, które widać było wszędzie: począwszy od skromnego wystroju kościoła, drewnianych lichtarzy na ołtarzach, cynowych i srebrnych naczyń liturgicznych, przez skromne sprzęty w mieszkaniach zakonników, ich ubiór, jedzenie, a wreszcie szacunek dla każdego drobiazgu codziennego użytku³⁷.

Zakonnicy prowadzili kroniki, w których opisywali szczegóły związane z ich codziennym życiem. Na tej podstawie dowiadujemy się też o pewnych faktach związanych z ogrodem i prowadzeniem gospodarstwa. Jednak szczegóły rozplanowania oraz poszczególne części założenia wymienione są dopiero w inwentarzu z 1865 r., który najprawdopodobniej został sporządzony na potrzeby procesu kasacyjnego, stąd drobiazgowa analiza klasztornych dóbr.

Z tego dokumentu dowiadujemy się, że klasztor w XIX w. posiadał oprócz wirydarza także cmentarzyk-kalwarię o nieco innym niż współcześnie zasięgu, jednak dawny układ jest odczytywalny. Wiemy także, że klasztor posiadał ogrody uprawowe, z których utrzymywał

³⁵ *Ibidem*, s. 86-89.

³⁶ *Ibidem*, s. 88.

³⁷ *Ibidem*, s. 86.

się w pewnym stopniu, jednak nie wiemy, jaki był układ tych ogrodów. Trudno ustalić, czy w obrębie murów były uprawiane tylko warzywa, drzewa owocowe i rośliny kwitnące, czy może z powodu trudnych warunków, wynikających z położenia ogrodów – wypasano na ich terenie owce. W układzie przestrzennym nadal możemy dostrzec relikty dawnych sadów, jednak w wyniku ostatnio prowadzonych prac ziemnych, związanych z remontem murów okalających klasztor, teren ten został krajobrazowo zdegradowany. Uniemożliwia to przeprowadzenie dokładniejszych badań pod kątem jego dawnego zagospodarowania, także tych o charakterze archeologicznym, które zapewne mogłyby dostarczyć wielu cennych informacji na temat historycznego założenia ogrodowego.

Interesującym elementem w zespole klasztornym, który został wymieniony w inwentarzu, jest budynek oranżerii, jednak niewiele o nim wiemy i trudno stwierdzić, co kryło się pod tą nazwą. Dzięki planom z tego okresu znamy tylko zasięg obiektu. Oranżeria przylegała bezpośrednio do zabudowań gospodarczych, które zachowały się w pewnym stopniu, jednak ich przeznaczenie zupełnie się zmieniło i stały się współcześnie swoistym zapleczem magazynowym. Zasięg historycznego dziedzińca gospodarczego nadal możemy odczytać w przestrzeni, jednak obecnie jest zupełnie otwarty i łączy się bezpośrednio z pozostałą częścią ogrodów.

5. Podsumowanie

W krajobrazie, w którym dominują współcześnie struktury kulturowe i cywilizacyjne, niezwykle ważnym elementem są historyczne zespoły urbanistyczne. Stanowią bowiem swoiste przestrzenne formy ekspozycji. W Kazimierzu jest to doskonale czytelnie dzięki atrakcyjnemu położeniu miejscowości, które potęguje jego unikatowe walory przestrzenno-krajobrazowe. Lokalizacja kazimierskiego klasztoru na jednym ze wzgórz spowodowała, że obiekt ten wyjątkowo silnie wpisał się w krajobraz miejscowości, będąc jego niepodważalną ozdobą. Mimo iż początkowo sytuacja tego obiektu była dość skomplikowana, co wynikało z faktu, że klasztor powstawał tu stopniowo, a jego położenie dodatkowo utrudniało gospodarowanie przestrzenią, zabudowie towarzyszyły ogrody, a ich zasięg i rozplanowanie dostosowano do zaistniałych warunków. W programie ogrodowym, zgodnie z tradycją, dominował wirydarz zamknięty krużgankami jako ogród centralny, typowa dla fundacji franciszkańskich kalwaria oraz niewielki ogród użytkowo-ozdobny, którego kompozycja przestrzenna nie jest nam bliżej znana. Jednak współcześnie to, co najpełniej charakteryzowało założenie ogrodowe reformatów, w tym m.in. szczególnie wymiar znaczeniowy, podkreślający narodową i duchową tożsamość Kazimierza, uległo zatarciu.

Większość zgromadzeń została zmuszona do swoistego otwarcia się na potrzeby wiernych, na ich oczekiwania. W aspekcie duchowym pozwoliło to niejednokrotnie na ożywienie w zakresie działalności świeckich wspólnot modlitewnych i młodzieżowych. Jednak pewnym zmianom uległa też tradycyjna forma duchowości zakonników, którzy coraz mniej czasu poświęcają pracy fizycznej, w tym m.in. pracy w klasztornym ogrodzie. Ogród utracił swoisty wymiar symboliczny i kontemplacyjny. Wielokrotnie stanowi już tylko element towarzyszący zabudowie, która ze względu na status zabytku wymaga ochrony i zapewne ogromnych nakładów finansowych. Kazimierscy franciszkanie, starając się utrzymać obiekt, otwierają go na potrzeby turystów, często wykorzystując teren dawnych ogrodów w celach użytkowo-gospodarczych, nie realizując w nich tradycyjnego programu ogrodowego, który

zupełnie utracił dla nich znaczenie i wartość symboliczną. Doprowadziło to do całkowitego zatarcia tej struktury, a w wyniku licznych prac prowadzonych na tym terenie dewastacji tarasowej budowy ogrodu bez wcześniejszych prac archeologicznych i archeobotanicznych, które mogłyby chociaż wskazać historyczny kształt dawnego założenia. Z uwagi na aktualne zagospodarowanie odtworzenie franciszkańskiego ogrodu w jego pierwotnej formie jest niemożliwe. Pojawia się zatem pytanie, czy ochrona autentyku powinna obejmować jedynie tradycyjną klasztorną zabudowę, czy również klasztorny ogród jako swoistą spuściznę znaczeniową i duchową zgromadzenia.

